

Niko Toš, ed.

VREDNOTE V PREHODU V.

**SLOVENIJA V EVROPSKIH
PRIMERJAVAH**

**Evropska družboslovna
raziskava 2002-2010**

**VREDNOTE V PREHODU V.
SLOVENIJA V EVROPSKIH PRIMERJAVAH**
Evropska družboslovna raziskava 2002-2010
Niko Toš, ed.

Knjižna zbirka:
DOKUMENTI SJM 19

Urednik zbirke:
Slavko Kurdija

Izdajatelj in založnik:
Edition Echoraum, Wien in
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK, Ljubljana.

Recenzenta:
dr. Zdravko Mlinar
dr. Karl H. Müller
dr. Zdenko Roter

Likovna oprema in prelom:
Polona Mesec-Kurdija

Tisk:
Present, d.o.o., Dolenjska c. 43, Ljubljana

Naklada:
300 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
316.653(497.4)«2002/2010«

VREDNOTE v prehodu V. : Slovenija v evropskih primerjavah : evropska družboslovna raziskava 2002-2010 / Niko Toš, ed. - Wien : Echoraum ; Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK, 2012. - (Dokumenti SJM ; 19)

ISBN 978-961-235-590-6 (Fakulteta za družbene vede)

1. Toš, Niko
262262016

Knjigo je sofinancirala Agencija za knjigo RS.

KAZALO

VREDNOTE V PREHODU

Predgovor k peti knjigi

Niko Toš	7
----------------	---

PRVI DEL

VSTOP V PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVNO RAZISKOVANJE Program Slovensko javno mnenje in njegova vključenost v mednarodne družboslovne programe

Niko Toš	15
----------------	----

Zasnova in razvoj Evropske družboslovne raziskave

Brina Malnar, Slavko Kurdija	25
------------------------------------	----

DRUGI DEL

Evropska družboslovna raziskava v Sloveniji – medčasovne primerjave 2002/2004/2006/2008/2010

Brina Malnar, Slavko Kurdija, Niko Toš, Tina Vovk, Rebeka Falle, Živa Broder, Špela Zajšek	47
---	----

A. Mediji in zaupanje soljudem – blok A	48
---	----

B. Politične prakse, politično zaupanje, politične orientacije in odnos do priseljevanja – blok B	51
--	----

C. Subjektivna blaginja, religija, nacionalna identiteta – blok C	63
---	----

H. Raziskovanje vrednot (Schwartzov model) – blok HF	75
--	----

TRETJI DEL

Evropska družboslovna raziskava 2010 – mednarodne primerjave

Slavko Kurdija, Niko Toš, Brina Malnar, Tina Vovk, Rebeka Falle, Živa Broder, Simona Rajšp, Špela Zajšek	81
---	----

A. Mediji in zaupanje soljudem – blok A	82
---	----

B. Politične prakse, politično zaupanje, politične orientacije, odnos do priseljevanja – blok B	90
--	----

C. Subjektivna blaginja, religija, nacionalna identiteta – blok C	105
---	-----

H. Raziskovanje vrednot (Schwartzov model) – blok HF	132
--	-----

ČETRTI DEL

Evropska družboslovna raziskava 2002–2010 Mednarodne primerjave izbranih tematskih raziskav

Niko Toš, Brina Malnar, Slavko Kurdija, Tina Vovk,

Rebeka Falle, Živa Broder, Špela Zajšek 139

1. Odnos do priseljencev, imigrantov (Immigration – ESS 2002/D) 140

2. Državljanstvo, vključenost in demokracija (Citizenship,
Involvement and Democracy – ESS 2002/E) 164

3. Mnenja o zdravstvenem in socialnem varstvu
(Opinions on Health & Care Seeking – ESS 2004/D) 180

4. Ekonomska morala v Evropi: Tržna družba & državljanstvo
(Economic Morality in Europe: Market Society & Citizenship –
ESS 2004/E) 201

5. Družina, delo in blaginja (Family, Work and Well-being –
ESS 2004/G) 211

6. Načrtovanje življenjske poti: Organiziranje poteka življenja v Evropi
(The Timing of Life: The organisation of the life course in Europe –
ESS 2006/D) 270

7. Osebna in družbena blaginja: Kreiranje kazalcev (indikatorjev)
za razvoj Evrope (Personal & Social Well-being:
Creating indicators for a flourishing Europe – ESS 2006/E) 297

8. Odnos do blaginje v spreminjajoči se Evropi
(Welfare attitudes in a changing Europe – ESS 2008/D) 317

9. Izkušnje in odnos do staranja (Experiences and Expressions
of Ageism – ESS 2008/E) 344

10. Zaupanje v kazensko sodstvo: Evropska primerjalna analiza
(Trust in Criminal Justice: A comparative European Analysis –
ESS 2010/D) 380

11. Delo, družina in blaginja: Vpliv ekonomske recesije
(Work, Family and Well-being: The Implications of Economic
Recession – ESS 2010/G) 407

PETI DEL

Evropska družboslovna raziskava ESS 2010 – Prikaz rezultatov meritve ESS 2010 (V. val)

Slavko Kurdija, Brina Malnar, Niko Toš, Ivan Bernik, Mitja Hafner-Fink, Samo Uhan, Janez Štebe, Tina Vovk, Rebeka Falle, Živa Broder	467
1. Mediji in zaupanje soljudem – blok A	469
2. Politične prakse, politično zaupanje, politične orientacije, odnos do priseljevanja – blok B	472
3. Subjektivna blaginja, religija, nacionalna identiteta – blok C	479
4. Zaupanje v policijo in kazensko sodstvo – blok D	487
5. Delo, družina, blaginja, demografske variable – blok F	497
6. Delovna, družinska situacija; vrednotenje dela – blok G	520
7. Raziskovanje vrednot (Schwartzov model) – blok HF	538
8. Eksperimentalni vprašalnik – verzije A, B, C	541
9. Anketarjeve ocene poteka spraševanja, identifikacijske variable – blok J	555

ŠESTI DEL

European Social Survey: a study of bibliographic outputs

Brina Malnar	561
Izbrana literatura metodološke skupine	
European Social Survey	571

VREDNOTE V PREHODU

Predgovor k peti knjigi

Niko Toš

Po knjigah Vrednote v prehodu I¹ iz leta 1997, Vrednote v prehodu II² iz leta 1999, Vrednote v prehodu III³ in Vrednote v prehodu IV⁴ je – po dveh letih nadaljnjih raziskovanj – pred nami na novo zasnovan publicistični koncept, oprt na rezultate vpetosti raziskovalnega projekta Slovensko javno mnenje v vse najpomembnejše mednarodne družboslovne empirične raziskovalne programe v Evropi in v svetu. Predhodne štiri knjige Vrednot v prehodu dokumentirajo tematike raziskav, nacionalnih in mednarodnih, izvedenih v slovenskem družbenem prostoru v obdobju 1968–2009. Peta knjiga pa podaja vpogled v mednarodne primerjalne programe, v rezultate Evropske raziskave vrednot, izvedene v velikem številu evropskih držav. V to raziskavo je vseskozi vključena tudi Slovenija.

Kaže ponoviti, da je v okviru projekta Slovensko javno mnenje (SJM 1968–2012) bilo sproženih in izvedenih več kot sto družboslovnih empiričnih raziskav na zaokrožene teme; opravljenih je bilo devetinsedemdeset terenskih raziskav s pomočjo standardiziranih vprašalnikov in na reprezentativnih vzorcih polnoletnih prebivalcev Slovenije. Koncem osemdesetih – in še posebej v zadnjih dveh desetletjih – je dinamika raziskovanja izrazito naraščala in z raziskavami smo se izrazili v nacionalnih, slovenskih okvirih in vidno umestili v prostor mednarodnega družboslovnega raziskovanja.

* * *

Še vedno velja misel, zapisana v predgovoru v IV. knjigi, da rast projekta SJM izraža odpiranje slovenske družboslovne stroke v svet. Z osamosvojitvijo Slovenije in njenim vključevanjem v evropsko oz. svetovno okolje niso bile dane le možnosti, da se projekt SJM vključi v mednarodne infrastrukturne družboslovne programe in projekte, ampak je to postala nuja. Če je projekt SJM v obdobju 1990–1998 vseskozi ostajal v slovenskih nacionalnih okvirih in jih izjemoma prestopil v jugoslovanski prostor, pa je po tem letu pridobival vse bolj mednarodno primerjalni pomen.

-
1. Vrednote v prehodu I, Dokumenti SJM, Ljubljana 1997, 840 str.
 2. Vrednote v prehodu II, Dokumenti SJM, Ljubljana 1999, 939 str.
 3. Vrednote v prehodu III, Dokumenti SJM, Ljubljana 2004, 641 str.
 4. Vrednote v prehodu IV, Dokumenti SJM, Ljubljana 2009, 806 str.

Z vključevanjem projekta SJM v osrednje mednarodne primerjalne programe postaja Slovenija družboslovno «razpoznavna» družba in subjekt mednarodne sociološke primerjalne analize. Tako je bilo v obdobju od 1990–2004 opravljenih osemindvajset, v obdobju 2004–2009 štirinajst mednarodnih raziskav in v obdobju 2009–2012 še osem mednarodnih raziskav, kar presega dve tretjini vseh raziskav, opravljenih v času po osamosvojitvi. Center za raziskovanje javnega mnenja in njegova raziskovalna skupina sta se v tem obdobju uspela vključiti v vse osrednje infrastrukturne mednarodne družboslovne programe kot so International Social Survey Programme, World Value Survey, European Value Survey, European Social Survey, European Election Study, The Comparative Study of Electoral Systems in drugi. Očitna je torej ne le širitev problemskega polja slovenskega empiričnega družboslovnega raziskovanja, ampak tudi njegova odprtost v svet, njegova mednarodna primerjalna vpetost. V projekt ESS, ki se je medtem uveljavil kot ključni družboslovni empirični program znotraj Evropske unije, smo se slovenski raziskovalci vključili na začetku, pri njegovem vsebinskem in metodološkem snovanju (2000). Prvo meritev v okviru tega projekta smo izvedli leta 2002 in tako prehiteli formalno vključitev Slovenije v Evropsko unijo.

Zdi pa se, da se za v naprej zopet zaostreno postavlja vprašanje o možnostih nadaljnje raziskovalne sleditve konceptom longitudinalnega družboslovnega raziskovanja v Sloveniji in še posebej programom mednarodnega primerjalnega družboslovnega raziskovanja iz Slovenije. Take zastoje smo na nacionalni ravni le s težavo premoščali v sedemdesetih in osemdesetih letih preteklega stoletja.

* * *

V čem je torej posebnost oz. značilnost pete knjige? Osredotočena je na nabor in prikaz raziskovalnih gradiv, pridobljenih v okvirih mednarodnih primerjalnih programov oz. konkretno Evropski družboslovni raziskavi – ta čas brez dvoma najpomembnejšemu empiričnemu družboslovnemu projektu v Evropi. Pri tem sledimo časovnemu poteku raziskave in prikazujemo spremembe, ki jih ponuja longitudinalni koncept; drugi, temeljni vidik, ki mu sledimo, je mednarodna primerljivost konceptov in rezultatov raziskave. Prikazana gradiva ponujajo odgovore na vprašanja o tem, kam se Slovenija umešča v socialni, politični ter kulturni oz. vrednotni atlas sodobne Evrope.

V peto knjigo so vključena gradiva petih meritev, opravljenih v okviru projekta ESS v letih 2002, 2004, 2006, 2008 in 2010. V programskih okvirih te raziskave je torej bilo izvedenih pet meritev z enotnimi raziskovalnimi instrumenti; meritve so potekale usklajeno in na osnovi enotnih operacionalizacij v več desetinah družbeno-kulturnih okolij Evrope – pretežno v vseh državah članicah Evropske unije.

* * *

V prvem delu knjige sta dve uvodni študiji. Prva opredeli pomen mednarodnega raziskovanja v okviru projekta Slovensko javno mnenje, druga pa prikazuje teoretska izhodišča in metodološke okvire raziskave ESS. Primerjalno raziskovalno gradivo, v nadaljevanju, je razporejeno takole: v drugem delu je podan prikaz rezultatov raziskave ESS v petih valovih na reprezentativnih vzorcih v Sloveniji. Prikazana so stanja in medčasovne spremembe v vsebinskem obsegu temeljne tematike projekta (bloki A, B, C). Tretji del knjige vsebuje mednarodne primerjalne podatke za trideset vključenih držav v obsegu temeljnih tematskih blokov (A, B, C – na osnovi meritev iz petega vala – 2010). Četrty del vsebuje mednarodni primerjalni prikaz tematskih raziskav, ki kot variabilne teme potekajo ob vsakem valu. Doslej je raziskava ESS zajela enajst dopolnilnih tematskih sklopov. V petem delu knjige je pregleden prikaz raziskave ESS 2010, kot je bila izvedena v Sloveniji v petem valu. V šestem delu knjige je posredovano poročilo o dosedanji uporabi raziskovalnih datotek ESS, kot se izraža v publikacijah, člankih in knjigah. Na koncu je dodan še pregled pomembnejših virov in literature v povezavi s projektom ESS.

* * *

V predgovoru tretje knjige je zapisano, da gradivo v knjigah Vrednote v prehodu niso namenjene le zvedavemu, ampak predvsem poučenemu bralcu. To še posebej velja za gradiva v peti knjigi. Za njihovo uporabo je nujno poznavanje logike, metod in tehnik empiričnega raziskovanja družbenih pojavov in procesov – in seveda ustrezna teoretska poučenost. Izobilje posamičnih podatkov, prikazanih v tej knjigi (z le skromnimi označbami metodoloških okvirov), bo ostalo bralcu brez lastne zamisli ter domišljije, brez osnovnega poznavanja metodologije in brez lastne kritičnosti težje dosegljivo in morda zgolj raztreseno zrnje, zgolj razpršene posamične oznake, ki se ne bodo zlivale v razpoznavne zaznave, v predstave o strukturah in procesih, o interesih, hotenjih, vrednotenjih, pa tudi o stanjih in odnosih, kot jih zaznavajo, čutijo in izražajo ljudje v Sloveniji in v drugih družbah oz. družbeno-kulturnih okoljih, državah, v Evropi – v določenem časovnem preseku oz. obdobju. Metodološko in teoretsko usposobljenim raziskovalcem z lastno sociološko imaginacijo pa ponujajo možnost za vstop v poglobljeno analizo empiričnega gradiva o izbrani tematiki iz ene ali več raziskav na nacionalnih ali mednarodnih vzorcih.

Ta knjižni projekt torej ni samozadosten, saj zavzetega bralca – raziskovalca – usmerja k iskanju in lastni poglobljeni analizi. Zapisano je: »če velja aksiom, da je človeka in družbo treba začeti proučevati pri zavesti in da zavest soustvarja stvarnost«, potem so te knjige – in še posebej peta – svojevrsten dokument za proučevanje zavesti, kot se oblikuje in izraža v slovenskem, evropskem in svetovnem družbenem okolju od konca stoletja pa vse v današnji čas. To obdobje vključuje tudi »točko«, ki jo označujemo kot družbeni preobrat v razvoju nove slovenske

nacionalne in družbene identitete ter nastanka slovenske države oz. kot »točko« in obdobje, ki označuje »tranzicijske procese« v srednje- in vzhodnoevropskih post-socialističnih družbah, pa tudi obdobje, ki ga označujejo intenzivni procesi družbene globalizacije.

Strnjevanje posamičnih podatkov po letih in po obdobjih, v širših oz. ožjih mednarodnih primerjavah, kaže na postopnost (pre-)oblikovanja in izražanja pogledov ljudi, na razmere v času in na njihov lastni položaj v različnih družbenih okoljih. Ker so v raziskavah zbrani odzivi na vidne, navzven zaznavne, v javnosti, v javnem mnenju prisotne pojave in izraze, nas to zlahka vodi k sklepanju o nekritičnosti, o neizraženosti bistva, o konformnosti kot prevladujočem izrazu «javnega mnenja» itd. Seveda pa v podatkih, če jih opazujemo globlje, v njihovem časovnem sosledju in njihovem družbeno-kulturnem in socialno-strukturnem kontekstu, spoznavamo spremembe v družbenih razmerah, spremembe življenjskih razmer in možnosti, kot jih doživljajo ljudje ter razlike oz. spremembe v oblikovanju in izražanju vrednot v različnih družbah, državah. Zaznamo lahko nekakšno valovanje razpoloženja, nekakšen vzpon v kritičnem razsvetljevanju lastnega položaja kot posameznika, družine, skupine, naroda, družbe, zaznamo pa tudi vse izrazitejšo samozavest in kritičnost.

Čeprav »javno mnenje«, ki je domneven predmet tega raziskovanja, ni izrazito stabilen družbeni pojav ter sta zanj značilni njegova vsakokratna situacijska, družbeno-kulturna določenost, obdobja oz. časovna spremenljivost, nam odgovori na vprašanja, torej podatki, kažejo na jasno razločljive težnje oz. vzorce mišljenja v določenem času, v določenem družbeno-kulturnem okolju, v določeni družbi... (podobno: Mlinar, 1989).

* * *

Tudi za raziskave, ki so prikazane v peti knjigi, je odgovoren predvsem urednik, ki je skozi dolgo dobo vodil projekt SJM, bil iniciator vseh mednarodnih vključitev in nosilec večine objavljenih raziskav. Seveda pa so ob njem ustvarjalno sodelovali vsi v knjigi navedeni soavtorji. V to knjigo so vključene prikazane študije in zaokroženi tematski sklopi, ki so avtorsko delo podpisanih.

* * *

Uporabniki gradiva Vrednote v prehodu I.–V. se lahko pri iskanju zelenih vsebin v obsežni datoteki SJM oz. ESS oprejo na stvarno kazalo, na Pregled ponovljenih vprašanj (I.-IV.), na pregled ponovljenih raziskav, v podporo pa jim služi lahko tudi »Pregled vprašanj in vsebin v okviru projekta Slovensko javno mnenje 1968–2011« (S. Švara). Ta pregled je dostopen na domači strani CJM: <http://www.cjm.si/edokumenti>. Dostop do datotek SJM ter mednarodnih primerjalnih podatkov in datotek zagotavlja Arhiv družboslovnih podatkov FDV (<http://adp.fdv.uni-lj.si/>) ter osrednji evropski družboslovni arhivski centri (<http://www.cesda.org/>).

Vpogled v teoretsko, metodološko in empirično gradivo Evropske družboslovne raziskave ponuja: <http://www.europeansocialsurvey.org/>.

* * *

Za ureditev knjig Vrednote v prehodu – in tudi za zadnjo – so zaslužni vsi raziskovalci in sodelavci projekta, ki so izpisani kot soavtorji, med njimi pa za peto knjigo še posebej strokovne sodelavke Tina Vovk, Živa Broder, Rebeka Falle in Špela Zajšek ter za ureditev celotnega gradiva knjige Ivi Kecman, tajnica centra.

Seveda ob vsem tem velja posebna zahvala vsem desettisočim raziskovankam in raziskovancem v Sloveniji in stotisočim v Evropi in svetu, ki so v raziskavah sodelovali in več sto raziskovalkam in raziskovalcem iz mnogih držav, ki so raziskave – skupaj z nami – v zadnjih dveh desetletjih snovali in izvajali. Hvala!

* * *

Posebnost knjižnega »projekta« Vrednote v prehodu V. je v skupnem založniškem nastopu naše ustanove – FDV IDV CJMMK – in partnerskega inštituta WISDOM, Dunaj oz. njihove založniške hiše Edition Echoraum Wien. To je le dodatna potrditev uspešnega raziskovalnega, avtorskega, uredniškega in založniškega sodelovanja v zadnjih petnajstih letih. Posebna zahvala pri tem gre dr. Karlu H. Müllerju, znanstvenemu direktorju inštituta. Hvala!

Kamnik, 1. junij 2012

Niko Toš

PRVI DEL

UVODNE ŠTUDIJE

**Vstop v primerjalno družboslovno raziskovanje,
Program Slovensko javno mnenje in njegova
vključenost v ključne mednarodne
družboslovne programe**

**Zasnova in razvoj Evropske
družboslovne raziskave**

VSTOP V PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVNO RAZISKOVANJE

Program Slovensko javno mnenje in njegova vključenost v ključne mednarodne družboslovne programe

Niko Toš

Povzetek

V sestavku je podan pregled razvoja mednarodnega primerjalnega družboslovnega raziskovanja; nakazani so prispevki G. Almonda, S. Verbe, A. Prezeworskega, H. Tueneja in vrste drugih pri uveljavljanju koncepta »primerjalnega družboslovja«; opisani so nekateri veliki longitudinalni primerjalni projekti kot so: European Values Study (EVS), World Values Survey (WVS), International Social Survey Programme (ISSP), The Comparative Study of Electoral Systems (CSES), European Social Survey (ESS) in drugi. Prikazan je potek vključevanja Slovenije v mednarodne primerjalne projekte in pomen programa »Slovensko javno mnenje« pri tem.

Ključni pojmi: primerjalna metoda, mednarodno primerjalno raziskovanje, EVS, WVS, ISSP, ESS, projekt Slovensko javno mnenje.

Razvoj modernega primerjalnega družboslovnega raziskovanja

V prvi polovici minulega stoletja se nakaže, v drugi polovici pa uveljavi univerzalni dostop v primerjalno družboslovje, utemeljen na anketni metodi. Metoda spraševanja kot »kraljevska pot družboslovnega raziskovanja« (Scheuch, 1973) se uveljavi v okviru koncepta »social survey«. Uporaba vprašalnika kot standardiziranega instrumenta za zbiranje podatkov (o definiranih in vzorčno dostopnih populacijah) ustvarja obilje podatkov. V okviru raziskovalnih načrtov zbrane podatkovne baze omogočajo testiranje hipotez. Čeprav je metoda spraševanja v temelju novodobnega primerjalnega raziskovanja, pa se slednje ne odreka dodatnih podatkovnih virov, npr. agregatnih podatkov, ekspertnih ocen in drugih kvalitativnih virov, ki jih s pridom vključuje v analitične načrte. Tak razvoj

družboslovja in še posebej empiričnega družboslovnega raziskovanja še dodatno podkrepi pomen Durkheimovega enačenja sociološke metode s primerjalno. Sociološko spoznavanje družbe torej temelji na primerjalni metodi, družboslovje je po svojem metodološkem bistvu primerjalno družboslovje. Primerjalni pristop pri tem zajame vse vidike proučevanja družbenih pojavov, procesov in struktur; torej raziskovanje njihovih značilnosti v konkretnem (posameznem) družbenem okolju, med družbami ter njihovih sprememb v času.

O tem ter o možnosti, dometu, o metodoloških omejitvah in teoretskih implikacijah uporabe primerjalne metode govori izjemno obsežen zaklad družboslovne literature. Tako lahko med izbranimi avtorji navedemo H. D. Lasswella (1968), ki v okviru razmisleka o prihodnosti primerjalne metode posebej obravnava vidik mednarodnih primerjav; R. M. Marsha (1967), ki v svojem delu o primerjalni sociologiji predlaga kodifikacijo meddružbenih analiz (Cross-societal Analysis); N. Smelserja (Comparative Methods in the Social Sciences, 1976), ki celostno obdela uporabo primerjalne metode v družbenih vedah; R. Charlesa, ki v svojem sistematičnem delu »The Comparative Method« (1987) opozarja, da v različnih disciplinah obstajajo različne paradigme primerjalnih pristopov; S. P. Huntingtona (1993), ki na podlagi primerjalne analize razvije tezo o spopadu civilizacij, itd. Nianse v pristopih se kažejo npr. že med sociologijo in politologijo. Če je za prvo značilen predvsem pristop, utemeljen na spremenljivkah (variablah), je za politične vede značilen pristop študije primerov (Ragin, 1987; Golthorpe, 1997). Pri tem Smelser (1976) opozarja, da sta obe empirično raziskovalno družboslovni disciplini v svojem bistvu bolj nomotetično kot ideografično usmerjeni (»mode od eksplanation«, Smelser, 1976).

Prvi primerjalni družboslovni projekti

Razvoj primerjalne metode in primerjalnega družboslovja, še posebej v razsežju mednarodnega primerjalnega raziskovanja, od šestdesetih let preteklega stoletja izrazito spodbujajo in zapolnjujejo pomembni projekti empiričnega družboslovja. Pogled na različice in metodološke referenčne točke mednarodnih primerjav jasno pokaže, da se družboslovno empirično raziskovanje ne more opreti in osredotočiti zgolj na eno primerjalno metodo. Pri snovanju raziskav, ki vključujejo več različnih držav in različnih kultur, terjajo visoko tematsko, kulturno specifično in metodološko občutljivost. To lepo ponazarja raziskava pojava participacije v lokalnih skupnostih, ki jo je zasnovala skupina raziskovalcev iz ZDA, Poljske, Jugoslavije in Indije v sredini šestdesetih let. Metodološke probleme, kot so jih ob tem reševali, sta opisala Adam Przeworski in Henry Teune (*The Logic of Comparative Social Inquiry*, 1970). Problem identičnih oz. ekvivalentnih indikatorjev v mednarodnem primerjalnem raziskovanju, ki vključuje države iz različnih zgodovinsko-kulturnih regij in ki je obdelan v njuni knjigi, ostaja odtlej viden, a rešljiv metodološki problem mednarodnega primerjalnega raziskovanja.

Prodor mednarodnega primerjalnega raziskovanja poteka (v času po II. svetovni vojni, po razpadu diktatur in razpadanju kolonialnih sistemov) nekako skladno s procesom demokratizacije svetovnih družb. V šestdesetih in sedemdesetih letih tako nastanejo pomembni primerjalni družboslovni projekti. V tem času steče raziskovanje G. Almonda in S. Verbe, ki sta proučevala politično kulturo v petih »povojnih« državah na dveh celinah: ZDA, Veliki Britaniji, Italiji, Zvezni republiki Nemčiji in Mehiki. Študija, ki je izšla pod naslovom *The Civic Culture* (1963), je medtem postala klasičen vir v raziskovanju političnih stališč in procesov demokratizacije in postavlja izhodišča za družboslovno, politološko obravnavo pojma politična kultura. Na rezultatih empiričnega raziskovanja sta avtorja s kvantitativnimi obdelavami empiričnega gradiva izoblikovala osnovne tipe politične kulture in jih teoretično utemeljila. Njuna tipologija temelji na »zgodovinsko-konfigurativnem utemeljevanju« na podlagi razkritih struktur vlog ljudi, državljanov v razmerah konkretnega političnega sistema. Njun koncept politične kulture v poznejšem empiričnem raziskovanju služi kot vodilo, kot definirani izhodiščni pojem sodobne politologije. Projekta Almont-Verba in Przeworski-Teune sta prav zaradi temeljite teoretske in metodološko kritične obravnave pomembna temeljna kamna v razvoju mednarodnega primerjalnega družboslovja – vse do danes. Teoretski in metodološki problemi, ki jih ta dva projekta nakazujeta in rešujeta, pa se postavljajo vedno znova.

Med pomembne pobude in mejnike v razvoju mednarodnega primerjalnega raziskovanja sodi iniciativa J. Kerkovsa in R. de Moora: European Values Study groupe, ki se kasneje uveljavi kot Evropska raziskava vrednot (EVS)⁵ ter projekt⁶ raziskovanja procesov demokratizacije v Zahodni Evropi, ki neposredno sledi konceptu Almonda in Verba in ob katerem kot nosilna avtorja nastopata S. H. Barnes in M. Kaase, skupaj z R. Inglehartom, H. D. Klingemannom in vrsto drugih raziskovalcev. Oba projekta sta stekla v sredini sedemdesetih let. Prvi je medtem prerasel in se uveljavil kot pomembna longitudinalna družboslovna infrastruktura v polju longitudinalnega raziskovanja vrednot.⁷ V istem obdobju, konec sedemdesetih let, na pobudo raziskovalcev iz ZDA, Velike Britanije in Zvezne republike Nemčije, nastane projekt mednarodne družboslovne raziskave, International Social Survey Programme.⁸ Že v tem času in vse do danes se je koncept primerjalnega

5. Koncept in razvoj European Value Survey (EVS) je opisan v samostojnem sestavku v tej knjigi.
6. Projekt (in knjiga) *Political Action. Mass participation in five Western Democracies*, Barnes/Kaase, SAGE, 1979
7. Na pobudo R. Ingleharta je bil projekt razširjen v t. i. Svetovno raziskavo vrednot (World Value Survey), ki deluje kot evropski raziskavi vzporedni sistem trajnega raziskovanja procesov oblikovanja in spreminjanja vrednot v sodobnih svetovnih družbah. Projekt je opisan v nadaljevanju te knjige.
8. ISSP – mednarodni raziskovalni projekt, ki vključuje danes že več deset sodelujočih držav z vseh celin. Projekt je opisan v nadaljevanju.

družboslovja, kot prevladujoči pristop v raziskovalnem in spoznavnem delovanju sociologov in politologov, uveljavil in dograjeval kot pomembna družboslovna infrastrukturna osnova. Povezano delovanje družboslovcev iz različnih držav in mnogih univerzitetnih središč, izmenjava metodološkega znanja in raziskovalnih izkušenj, skupne konceptualizacije in poenoteni raziskovalni pristopi v raziskovanje izbranih osrednjih tem, oblikovanje povezanih podatkovnih arhivov itd. – vse to in vrsta vzporednih pobud v zadnjih dveh desetletjih minulega stoletja⁹ se izrazi v izjemni širini tematsko pomembnih in pestrih podatkovnih bazah in podatkovnih nizih, ki omogočajo primerjalno, medkulturno, medregionalno in medsistemsko raziskavo in analizo sodobnih družb. V presečišču polja sociološkega in politološkega raziskovanja se kot osrednje teme uveljavljajo človekove pravice in demokratizacije kot prevladujoče značilnosti v razvoju sodobnih družb v preteklih desetletjih. Pluralistični koncept demokracije, kot se izrazi skozi oblike pravne države, se vzpostavlja kot najboljša rešitev, kot postulat. Lahko rečemo, da je takšno mnenje razširjeno, ne pa splošno sprejeto, kajti tudi na Zahodu še ni docela izključena možnost vrnitve bodisi k avtoritarnemu ali pa k totalitarnemu načinu vladanja (Huntington, 1991). To velja za t. i. nove demokracije v Vzhodni in Srednji Evropi – in še posebej za države Azije in Afrike. Demokracije torej ni mogoče sprejeti kot nekaj povsem samoumevnega; pomembno je (primerjalno!) raziskovati, kaj lahko demokratične institucionalne sisteme spodjeda oz. spodnaša, zakaj demokracija lahko propade (Linz, Stepan, 1978) oz. se ne uveljavi itd. Angažirano primerjalno družboslovje si v tem času postavlja nalogo: če hočemo razumeti pogoje politične stabilnosti in spreminjanja, moramo hkrati raziskovati različne ravni (nacionalne in regionalne) političnega sistema (M. Kaase, K. Newton, 1995).

Najobsežnejša raziskava in analiza, ki je vključevala na mikroravni posameznike, na srednji, intermediarni ravni organizacije ter na makroravni politične sisteme, je potekala konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let kot projekt Evropske znanstvene fundacije (ESF) oz. njenega Stalnega komiteja za družbene vede. Raziskava je vključevala vse relevantne nacionalne in mednarodno primerjalne podatkovne vire iz sedemdesetih in osemdesetih let, med njimi tudi datotečne baze infrastrukturnih projektov kot so Eurobarometer, Evropska raziskava vrednot, Svetovna raziskava vrednot, Mednarodna družboslovna raziskava in vrsta drugih; v analizi je sodelovalo 65 najbolj izkušenih in uglednih družboslovnih raziskovalcev iz vseh zahodnoevropskih držav. Rezultat njihovega analitičnega nabora je izražen v petih knjigah pod skupnim naslovom *Believes in Government* (1995), ki je hkrati naslov pete knjige (Kaase, Newton, 1995), v kateri so povzeta

9. Kot npr. poenotenje statističnih raziskovalnih pristopov, pod vplivom različnih agencij Organizacije združenih narodov, Unesca, FAO, OECD in vse močnejše povezane Evropske unije (Eurostat).

in teoretsko osmišljena dognanja, zapisana v prvih štirih knjigah. Seveda brez razvitih družboslovnih podatkovnih arhivov in njihove neposredne podpore pri posredovanju in analitični obdelavi datotek, zbranih v državah Evropske unije, tak primerjalni projekt ne bi bil mogoč. Da je bilo to izjemno obsežno primerjalno raziskovalno in primerjalno analitično početje in podjetje mogoče in uspešno, je povezano z vrsto okoliščin. Sodelujoči raziskovalci so projekt gradili na predhodnem znanju in dognanjih; k uspehu projekta so prispevali vsi akterji primerjalnega raziskovanja, od »Durkheima do Descartesa«. Torej še posebej Almond, Verba, Przeworski, Teune itd. Raziskovalci so posegali po tematsko pomembnih in zanesljivih podatkovnih skladih, pridobljenih oz. zbranih s pomočjo standardiziranega anketnega raziskovanja na vzorčno izbranih in opredeljenih populacijah – in to v okviru primerljivih ali poenotenih konceptnih opredelitvah. K uspešnosti izpeljave je prispevalo tudi dejstvo, da je analiza zajela le države članice Evropske unije, torej države in družbe oz. sisteme, ki so si v preizkusu dveh svetovnih vojn sicer stali nasproti, in vendar njihov razvoj (še posebej v zadnjega pol stoletja) označujejo skupen kulturno-zgodovinski izvor, skupni razvoj in sobivanje znotraj zahodnoevropske kulturnozgodovinske in politične regije, prevladujoče krščanska vrednotna podstat, sočasnost v tehnološkem in gospodarskem razvoju itd. Hkrati pa se razlikujejo po izkustvu z demokratičnimi in totalitarnimi sistemi in njihovimi razpadanji.

Formiranje longitudinalnih primerjalnih projektov

Glede na stanje v procesu demokratizacije in gospodarskega razvoja zahodnoevropskih družb konec osemdesetih let je bilo torej upravičeno pričakovanje, da bodo sicer analize v posameznih državah pokazale na značilnosti v razvoju, da pa obseg razkritih razlik med njimi ne bo velik – ostajal bo na kvantitativni ravni. Gre vendarle za družbe v isti fazi kulturnozgodovinskega razvoja, za izrazito bližnje, sorodne družbe. In prav zato konceptualno metodološki problemi pri zajemanju in vrednotenju podatkov iz različnih držav niso izstopali tako zaostreno, kot sta to nakazala Przeworski in Teune. Odpiranje širših medkulturnih primerjav, primerjav med deželami iz različnih kulturnozgodovinskih regij in v različnih razvojnih etapah, tudi v tej kompleksni raziskavi in v mednarodnih primerjalnih raziskavah, ki ji sledijo, npr. EVS, WVS, ISSP, CSES¹⁰, ESS itd., vedno znova terjaja metodološko-teoretske premisleke in ustrezne operacionalne rešitve. K uspehu projekta »Beliefs in Government« je prispevalo tudi dejstvo, da sta se anketno raziskovanje in koncept social surevy (survey approach) metodološko, operacionalno in akcijsko razvila do vrhunca ter da sta temu razvoju sledili in ga omogočali statistična analiza ter informatizacija raziskovalnih in analitičnih postopkov (Müller, Toš, 2010). K vsemu povedanemu dodajmo, da je sodelova-

10. CSES, Comparative Study of Electoral Systems; projekt je opisan v tej knjigi.

nje evropskih raziskovalcev v projektu »Believes« uvrstilo potrebo po trdnejšem vsebinskem, metodološkem in organizacijskem povezovanju nacionalnih arhivov družboslovnih podatkov, torej po njihovem poenotenju. Razvil – in uveljavlja se projekt CESDA.¹¹

Postopno vključevanje slovenskega družboslovja v mednarodne primerjalne projekte

Seveda v tem kratkem zapisu nismo niti hoteli niti mogli predstaviti podrobnega in popolnega pogleda na uporabo metode primerjalnega raziskovanja v polju družbenih ved oz. na konceptualizacijo primerjalnega družboslovja. Z nekaj poudarki, preseki in označitvami pa smo pokazali stanje v razvoju družboslovnega, sociološkega, politološkega raziskovanja sodobnih družb, ki temelji na primerjavah, kar terja in predpostavlja sočasno raziskovanje oz. vključevanje rezultatov raziskovanja v več (mnogih), sorodnih in različnih, družbah v enakih ali različnih razvojnih etapah, v podobnih ali različnih kulturno-zgodovinskih regijah itd. Sociologija kot veda in kot spoznavno prizadevanje je mogoča in se razvija le v odprtem družbenem okolju, kot primerjalna veda. To spoznanje in zavest o tem sta generacijo slovenskih sociologov že v šestdesetih letih usmerjala v prostor primerjalnega raziskovanja. V tem času je sociologija kot nova znanstvena disciplina dozorevala, gradila je svoje institucionalno okolje (raziskovalne inštitute, sociološke katedre), politične razmere so ji (vsaj na videz) bile naklonjene, zanimanje tujih sociologov (iz ZDA in Evrope) za sistemske posebnosti jugoslovanskega modela socializma (samoupravljanja) je bilo veliko – vse to skupaj je privedlo do vključevanja jugoslovanske sociologije v vrsto mednarodnih primerjalnih projektov,¹² v katerih so vidno vlogo odigrali prav slovenski sociologi in sociologinje¹³.

V začetku sedemdesetih let pa so se politične razmere močno spremenile.¹⁴ Možnosti za snovanje lastnih primerjalnih raziskav so bile izrazito neugodne. Tovrstno raziskovanje je zastalo. Primerjalna prvina sociološkega pristopa, torej potreba po medsystemskih in medkulturnih raziskavah, je bila nadomeščena s študijem

11. CESDA, Council of European Social Sciences Data Archives, pridobiva status Evropske (meddržavne, pogodbene) družboslovne infrastrukture. Arhiv družboslovnih podatkov (FDV-ADP) je član CESDA.
12. Z. Mlinar v svoji študiji o zgodovini slovenske sociologije (Mlinar, 2006a) navaja imena tujih sociologov, ki so prinašali ali se vključevali v sociološke projekte v Jugoslaviji koncem šestdesetih let. Med njimi so: P. Jakob, H. Tuenne, R. Egger, S. Verba, J. Triska, A. Tannenbaum, J. Azrael, T. Buila in drugi.
13. Med slovenskimi sociologi in sociologinjami so v teh projektih vidno izstopali: V. Rus, Z. Mlinar, K. Boh, S. Saksida, M. Jezernik, J. Jerovšek, A. Barbič, A. Kranjc, B. Kavčič, J. Makarovič, S. Možina in drugi.
14. Obračun z liberalizmom; zakonsko omejevanje raziskovalnega delovanja tujih sociologov v Jugoslaviji, ipd.

v tujini, s posrednim in podrednim vključevanjem v primerjalne raziskave, z vabljenjem raziskovalcev iz drugih raziskovalnih središč, deloma pa z vzpostavljanjem medkulturnih primerjalnih raziskav znotraj »enotnega«, a družbeno pluralnega jugoslovanskega sistema.¹⁵ Pa tudi tem raziskavam razmere niso bile posebej naklonjene.

Ena od vidnejših navezav v tok primerjalnega družboslovja v šestdesetih letih je povezana z raziskovanjem participacije v lokalnih skupnostih. Raziskava, ki je potekala v Indiji, na Poljskem, v Jugoslaviji in ZDA, je služila kot empirična podlaga za znano knjigo *The Logic of Comparative Social Inquire* (Przeworski, Teune, 1970).¹⁶ Nekako v isti čas sega pobuda za raziskovalne projekte, usmerjene v problematiko distribucije vpliva v delovnih organizacijah (A. Tannenbaum idr.),¹⁷ v začetku sedemdesetih let pa že propade poizkus vključitve Jugoslavije v mednarodno raziskavo t. i. mnenjskih voditeljev. Jugoslovanski in še posebej slovenski sociologi v tem času svojo nemožnost vstopanja v mednarodne primerjalne raziskave nadomeščajo z intenzivnim osebnim vključevanjem v raziskovalne komiteje Svetovne sociološke asociacije (ISA)¹⁸. V drugi polovici osemdesetih let se visoka povezanost slovenskih sociologov v program in delovanje ISA izrazi v organizaciji mednarodnega posveta na temo Primerjalno družboslovno raziskovanje, ki je potekal v Ljubljani leta 1989, in v snovanju Isinega mednarodnega sociološkega instituta,¹⁹ ki naj bi v obliki podiplomske šole in raziskovalnega sveta deloval z alternativnima sedežema v Ljubljani in Parizu.

Poskusi vključevanja slovenskih sociologov v mednarodne primerjalne raziskovalne programe so tako v sedemdesetih in osemdesetih let zadevali ob ovire. Ob koncu osemdesetih je vključitev oviralo tudi dejstvo, da smo se v primerjalne projekte želeli vključiti z raziskovanjem v Sloveniji, mednarodne koordinacije pa bi nas bile pripravljene sprejeti le, če bi zagotavljali raziskave na področju celotne Jugoslavije. Tega pa tedaj nismo niti mogli, niti hoteli zagotoviti. Z osamosvojitvijo

-
15. Raziskava »Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe« je potekala 1986 s pomočjo standardiziranega vpašalnika na reprezentativnih vzorcih prebivalcev vseh republik in pokrajin v SRF Jugoslaviji.
 16. Knjiga je medtem postala klasika primerjalne literature. Pri zasnovi in izvedbi raziskave v Jugoslaviji je sodeloval tudi Z. Mlinar.
 17. Pri raziskavi so sodelovali A. Tannenbaum, V. Rus, J. Županov, J. Jerovšek, S. Možina, B. Kavčič in drugi.
 18. Tako npr. vrsta slovenskih sociologov konec sedemdesetih in v osemdesetih letih vnaša v delovanje Svetovne sociološke asociacije pomembne pobude in prevzema pomembne koordinacijske vloge. Z. Mlinar v svojem sestavku *Zgodovina slovenskega sociološkega društva (Družboslovne razprave št 51 / 2006)* navaja imena sociologinj in sociologov in njihove vključitve v program ISA oz. v analogne programe na področju komunikologije, obramboslovja itd.
 19. Pobuda Z. Mlinarja na omenjenem mednarodnem posvetu v Ljubljani, vendar pa je z razpadom SFRJ izgubila realno podlago.

(1991) pa je bila vključitev mogoča, celo zaželena. In tu se odpre novo obdobje primerjalnega družboslovnega raziskovanja, tistega dela, ki temelji na družboslovni anketi, kar je opisano v naslednjih poglavjih te knjige. Slovenski raziskovalci se od tedaj vključujejo v vse pomembne mednarodne (infrastrukturne) programe.

SJM v programih mednarodnega družboslovja (1990–2009)

Če za prvo obdobje v razvoju projekta SJM (1968–1990) velja, da je bil ta zasnovan kot longitudinalni projekt, ki je omogočal opazovanje sprememb skozi čas, in hkrati kot socialno relevantni instrument za opazovanje aktualnega družbenega okolja, velja za drugo obdobje v njegovem razvoju, da seveda ohranja dimenzijo medčasovnih primerjav, hkrati pa se odpira, dviga na raven medkulturnih in meddružbenih primerjav. V prvem (dvaindvajsetletnem) obdobju je projekt SJM le v treh primerih dosegel raven medkulturnih oz. meddružbenih primerjav;²⁰ za večino (v tem času izvedenih raziskav) velja, da so nespecializirane, da v okviru longitudinalne zasnove zajemajo široke nabore tem in le v treh primerih so se raziskave osredotočale na eno samo osrednjo temo.²¹ Za prav vse v tem obdobju izvedene raziskave velja, da so tematsko in metodološko izvorne, da se niso opirale²² na tuje vzore in posnemale drugih raziskav. Gradnja longitudinalnega koncepta SJM in vsakokratne raziskave je torej pomenila izviren, kreativen avtorski napor raziskovalne skupine. Projekt SJM se je v tem obdobju v Sloveniji in Jugoslaviji uveljavil kot uspešen družboslovni raziskovalni model in pomemben empirični vir, ki je dozorel po svoji metodološki in izvedbeni plati, v drugem obdobju se je projekt dvignil na raven mednarodne (medkulturne) primerjalne raziskave, torej na raven medkulturnega primerjalnega družboslovja.

Družbeni obrat (1990) in osamosvojitve Slovenije pomenita za projekt SJM (in raziskovalce) novo možnost v njegovem razvoju. Primerjalna raziskava, ki je imanentna sociološkemu pristopu (Durkheim, 1895; Przeworsky, Teune, 1970; Scheuch, 1989, 1990; Øyen, 1990; Müller, Toš, 2009) in ki razširja možnost družboslovne analize na temelju sočasnega raziskovanja v različnih družbah in kulturah, postane realna možnost tudi za slovenske raziskovalce in za projekt SJM. Že konec osemdesetih in neposredno po družbenem obratu se je CJM povezal in s projektom SJM uspešno vključil v vse osrednje infrastrukturne mednarodno

20. Že prej citirana raziskava Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe, ki je zajela populacije iz vseh republik in pokrajin takratne Jugoslavije in še dve, na projekt SJM oprti raziskavi. Prva s področja potrošniških navad o vrednotenju proizvodov glede na republiške izvore (1971, po naročilu Iskre) in druga na ekološko tematiko, predvsem o odnosu do gradnje jedrskih elektrarn in rabe nuklearne energije.

21. Stališča o razvoju cestnega omrežja, 1970; Stališča o ustavnih spremembah (1988); Raziskava medijskega polja 1989.

22. Ker je bil sistem (samoupravni, enopartijski) »izviren«, so bile tudi raziskave »izvirne«.

primerjalne družboslovne programe: v International Social Survey Programme (ISSP) – 1990, European Values Study (EVS) in World Value Survey (WVS) – 1991, Comparative Study of Electoral System (CSES) – 1995, European Social Survey (ESS) – 2000²³ itd. Poleg tega se je projekt SJM v tem obdobju (po 1990) uspešno vključeval in povezoval z vrsto drugih tematsko usmerjenih raziskovalnih iniciativ in skupin v evropskem prostoru, kot denimo: z raziskavo političnih in ekonomskih usmeritev prebivalcev v srednje- in vzhodnoevropskih državah (Ostbarometer), z raziskavo procesov demokratizacije v Srednji in Vzhodni Evropi, z raziskavo kakovosti življenja (Euromodul), z raziskavo o vlogi cerkve in pojavih religioznosti v srednjih in vzhodnoevropskih državah, z raziskavo izražanja nacionalne identitete in nacionalizma v Avstriji in Sloveniji itd. Tako je bilo v okvirih programa SJM v zadnjih dvajsetih letih izvedenih 43 tematskih raziskav v povezavi s programi ISSP, WVS, EVS, ESS, CSES in EES. Za vse navedene primerjalne raziskovalne programe velja, da vključujejo raziskovalce iz velikega števila držav, praviloma z vseh celin (WVS, ISSP, CSES); le za raziskave EVS, ESS in EES velja, da vključujejo predvsem evropske države. Ni torej dvoma, da obdobje od konca osemdesetih let dvajsetega stoletja pa do danes zaznamuje vključevanje raziskav SJM v mednarodne projekte (Hafner-Fink, 2008), kar je časovno primerjalni razsežnosti raziskav iz predhodnega obdobja dodalo še možnost primerjav v medkulturnem in mednarodnem prostoru – in postavitev Slovenije v ta prostor.²⁴

Literatura:

- Almond, G. in S. Verba (1963), *The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Barnes, S. H., Kaase, M., et al. (1979), *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, Calif.: Sage.
- Durkheim, E. (1963), *Pravila sociološke metode*. Savremena škola, Beograd.
- Goldthorpe, J. H. (1979), Current Issues in Comparative Macrosociology: A Debate on Methodological Issues. *Comparative Social Research* 16: 163–201.
- Huntington, S. P. (1993), The Clash of Civilizations? In: *Foreign Affairs* 72 (3): 22–49.
- Inglehart, R. (1997), *Modernization and Postmodernization: Culture, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton: Princeton University Press, New Jersey.
- International Social Survey Programme (ISSP 1), *General information. History of the ISSP*. Dostopno na: <http://www.issp.org/> (12. 1. 2008)
- Jowell, R., M. Kaase, R. Fitzgerald & Gillian E. (2007), *The European Social Survey as a measurement model*. V: Jowell, R. (ur.), C. Roberts (ur.), R. Fitzgerald (ur.) & Gillian E. (ur.): *Measuring Attitudes Cross-Nationally. Lessons from the European Social Survey*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, str. 1–31.

23. Podrobni opisi teh mednarodnih projektov so v knjigi: Toš, N., Müller, K. H. (2011).
 24. Kar ilustrira podatke, da je v velikem številu (okoli 500) objavljenih analiz, izvedenih na osnovi datotek raziskave ESS, pretežno in izenačeno z drugimi velikimi državami (okoli 60%) vključena tudi Slovenija (glej Malnar B., šesti del te knjige).

- Jowell, R. idr. (ur.) (2007), *Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey*. London: Sage.
- Kaase M., Newton, K. (1995), *Beliefs in government*, Oxford University Pres.
- Klingemann, H. D. in Taylor, C. L. (2002), Preface. V: N. Toš, V. Miheljak (eds.): *Slovenia Between Continuity and Change, 1990–1997*. Berlin, Ed. Sigma, 2002.
- Lasswell, H., D. (1968), *The Future of the Comparative Method*. In: *Comparative Politics* 1. 1. 3–18.
- Marsh, R. M. (1967), *Comparative Sociology. A Codification of Cross-Societal Analysis*, new York: harcourt, Brace and World.
- Mlinar, Z. in S. Splichal (1988), *Primerjalno raziskovanje in razvojni procesi. Družboslovne razprave* 5 (6): 33–42.
- Müller, K. H., N. Toš (2009), *Towards New Frontiers in Comparative Survey Research. V: Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual, and Morphological*, ur. N. Toš in K. H. Müller: Wien: Edition Echoraum.
- Newton, K., Monero, J.R. (2007), *Patterns of political and social participation in Europe* v: R. Jowell in dr. (ur.): *Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey*: 205–237. London: Sage.
- Øyen, E. (1990), *The imperfection of Comparisons*. V: E. Øyen (ur.): *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. Sage, London, Newbury Park, New Delhi, str. 1–18.
- Przeworski, A. & H. Teune (1970), *The logic of comparative social inquiry*. New York: John Wiley & Sons (Reprint: Malabar, Florida: R.E.Krieger Publishing Company, 1985)
- Ragin, C. (1989), *New directions in comparative research*. V: M. L. Kohn (ur.): *Cross-national research in sociology*. Sage, Newbury Park, London New Delhi, str. 57–76.
- Rokkan, S. (ed.) (1968), *Comparative Research across Cultures and Nations*, Mouton, Paris-The Hague.
- Scheuch, E. K. (1968), *The cross-cultural use of sample surveys: problems of comparability*. V: Stein Rokkan (ed.): *Comparative research across Cultures and Nations*. Paris, The Hague: Mouton, str. 176–209.
- Scheuch, E. K. (1990), *The development of comparative research: Towards causal explanations*. V: E. Øyen (ur.): *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. Sage, London, Newbury Park, New Delhi, str. 19–37.
- Teune, H. (1990), *Comparing countries: Lessons learned*. V: E. Øyen (ed.): *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage, str. 38–62.
- Toš, N. (ur.), P. Ph. Mohler (ur.) & B. Malnar (ur.) (1999), *Modern societies and values: A comparative analysis based on ISSP project*. Ljubljana, Mannheim: FSS, University of Ljubljana and ZUMA.
- Toš, N. in K. H. Müller (2005), *Political Faces of Slovenia, Political Orientations and Values at the End of the Century*. Wien: Edition Echoraum.
- Toš, N., Müller, K.H. (2009). *Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual, and Morphological*. Wien: Edition Echoraum.
- Toš, N., Müller, H. K. (2010), *Primerjalno družboslovje, Metodološki in vsebinski vidiki*, FDV IDV, Dokumenti SJM 17, Ljubljana.

Zasnova in razvoj Evropske družboslovne raziskave

Brina Malnar, Slavko Kurdija

Povzetek²⁵

Evropska družboslovna raziskava (European Social Survey – ESS) je najmlajša med velikimi primerjalnimi družboslovnimi anketami splošnega družboslovnega tipa, njena najbolj prepoznavna značilnost pa so visoke zahteve glede kakovosti vseh vidikov priprave in izvedbe raziskovalnega postopka. Podatki ESS so namreč že izvorno namenjeni celotni akademski skupnosti in oblikovalcem politik, torej analizi družbenih trendov ter usmerjanju družbenih sistemov. Vsebina ESS-anket je zato splošna in obenem raznolika, namenjena različnim znanstvenim profilom uporabnikov, pri čemer pa gre pretežno za subjektivne kazalce stališč in deloma ravnanj. ESS je zasnovana longitudinalno in s ponavljajočimi se meritvami nastaja časovna vrsta, ki pomeni vedno uporabnejšo podlago za spremljanje družbenega razvoja. Prispevek zagovarja tezo, da je ESS v svoji organizacijski zasnovi našla doslej najbolj učinkovit kompromis med načeli centralnega upravljanja in nacionalne participacije, demokratičnosti in nadzora ter metodološke in vsebinske ekspertize, katerega posledica je povečana ekvivalenca merjenja družbenih pojavov na mednarodni ravni.

Zasnova, cilji in vloga ESS

Sodobne demokratične družbe so se razvile v zapletene strukture zakonodajnih, političnih in socialnih institucij ter neformalnih omrežij družbenih skupin in posameznikov. Vsi ti elementi součinkujejo v času in prostoru in tvorijo tiste politične, gospodarske in kulturne strukture, ki so bistvo sodobne zahodne družbe. Eno od velikih vprašanj našega časa je zato, kakšne so podobnosti in razlike med sodobnimi nacionalnimi državami, če upoštevamo nenehno diferenciacijo, obsežne migracije in globalizacijo. Družboslovne znanosti, od katerih javnost upravičeno pričakuje, da bodo skušale odgovoriti na to vprašanje, se tega ne morejo lotiti brez sistematičnih in dolgoročnih empiričnih raziskav teh pojavov.

25. Delno dopolnjen sestavek obeh avtorjev je bil objavljen v: Toš/Müller, Primerjalno družboslovje, Metodološki in vsebinski vidiki, Dokumenti SJM, Ljubljana 2010.

Kvantitativne družboslovne raziskave (ankete) so poglavitno orodje zbiranja empiričnih informacij o družbenem dogajanju, tako na nacionalni ravni kot znotraj Evropske unije. ESS, ki je nastala leta 2001 ob podpori Evropske znanstvene fundacije²⁶, pomeni enega od najbolj veljavnih in zanesljivih instrumentov za ta namen. Njen poglavitni cilj je kontinuirano in sistematično spremljanje stanja in procesov v evropskih državah na vseh relevantnih družbenih področjih, torej zagotavljanje kazalcev družbenega razvoja in delovanja sistemskih politik, s poudarkom na spremljanju učinkov teh politik skozi subjektivne zaznave državljanov. Podobno kot pri drugih raziskavah te vrste je torej vloga ESS merjenje družbene ,klime, ne ,vremena', opazovanje dolgoročnih trendov, ne kratkoročnih nihanj.

„Dodana vrednost“ ESS je v tem, da njena metodologija dosega doslej najvišjo raven standardizacije v primerjalnem raziskovanju splošnega družboslovnega tipa, kar ji omogoča finančna podpora 5., 6. in 7. okvirnega programa EU. Ta financira kontinuirano delo precej številčne koordinacijske skupine, ki določa standarde kakovosti in nadzoruje potek nacionalnih izvedb²⁷. Prav zaradi dosežkov pri harmonizaciji mednarodnega družboslovnega raziskovanja je raziskava ESS v letu 2005 prejela najvišje evropsko priznanje na znanstveno-raziskovalnem področju, Descartesovo nagrado (www.europeansocialsurvey.org/).

ESS je v sorazmerno kratkem obdobju postala eden najbolj uveljavljenih tovrstnih raziskovalnih projektov v Evropi, posredno pa je prispevala tudi k temu, da so druge podobne raziskave začele namenjati več pozornosti metodologiji. Spodbudila je torej nujno potrebno metodološko razpravo in dobro prakso, saj so bila merila kakovosti družboslovnih anket v Evropi doslej dokaj neuravnotežena. Po eni strani obstajajo otoki odličnosti, primerljivi z najbolj kakovostno prakso v svetu, pa drugi pa obstaja veliko neskladje med omenjenim vrhom in povprečjem. V interesu evropskih raziskovalcev in oblikovalcev politik torej je, da se to neskladje odpravi, če naj bodo akterji deležni kakovostne informacijske podlage za svoje analize in odločitve.

Prav zato je poleg pridobivanja zanesljivih podatkov o trendih stališč v evropskih državah enako pomemben cilj ESS tudi spodbujanje kakovostnega preskoka na

26. Pobudnik je bil Max Kaase, eden od sodelujočih v projektu Beliefs in Government, ki so se soočili s problemom pomanjkljive ekvivalence mednarodnih meritev. Pri Evropski znanstveni fundaciji je nastal odbor (Steering Committee) za oblikovanje načrta nove evropske družboslovne raziskave ESS, katerega član je bil s slovenske strani profesor Niko Toš.

27. Upravljalni konzorcij projekta sestavlja sedem partnerskih ustanov: Centre for Comparative Social Surveys, City University, Velika Britanija (Roger Jowell, vodja projekta); NSD, Norveška (Bjorn Henrichsen); GESIS-ZUMA, Nemčija (Peter Mohler); SCP, Nizozemska (Ineke Stoop); ESADE, Universitat Ramon Llull, Španija (Willem Saris); University of Leuven, Belgija (Jaak Billiet); Univerza v Ljubljani, Slovenija (Brina Malnar).

področju primerjalnega raziskovanja v družboslovju, predvsem pri odpravljanju od nekdanjih prisotnih metodoloških slabosti takšnih raziskav. Posredno je cilj ESS tudi uveljavitev mehkih kazalcev, torej stališč in javnomnenjskih zaznav, kot standardnih kazalcev družbenega stanja in razvoja.

Mesto ESS znotraj ‚velike četverice‘

ESS se seveda pogosto znajde v takih ali drugačnih primerjavah z drugimi mednarodnimi raziskavami, predvsem s trojico največjih oziroma najbolj uveljavljenih raziskav s podobnimi splošnimi cilji, kot jih ima sama, tj. ISSP (*International Social Survey Programme*), EVS (*European Values Study*) in WVS (*World Values Study*). Vendar pa med temi projekti ne gre za ‚tekmovanje‘, kot bi se morda zdelo na prvi pogled, saj mnoge metode in pristopi v ESS izhajajo prav iz teh ‚sestrskih‘ raziskav, ESS si z njimi deli tudi ‚avtorstvo‘ dela vprašanj, prav tako pa v njej sodeluje del raziskovalcev, ki delujejo tudi pri omenjenih projektih.

ESS je sicer med temi projekti najmlajša in je deloma nastala z namenom, da se zapolnijo nekatere tematske praznine, ki jih puščajo ostale raziskave, deloma pa zato, da postavi višje splošne metodološke standarde oziroma spodbudi ozračje dvigovanja kakovosti primerjalnega raziskovanja. Kljub vsebinskemu prekrivanju, predvsem na ravni demografskih spremenljivk, se vsaka od omenjene četverice longitudinalnih raziskav od drugih precej razlikuje tako po vsebini kot po pogostosti meritev, časovnem razmiku med meritvami, geografskem dometu ter metodologiji. Raziskava EVS je omejena na Evropo, tematsko se osredotoča predvsem na področje morale in religije in se je doslej izvajala enkrat na deset let. Raziskava WVS pa vključuje več kot 80 držav po vsem svetu in se ponavlja vsakih pet let (Rus, Toš, 2005: 8). ISSP se sicer izvaja vsako leto, a v obliki sorazmerno kratkih tematskih modulov, ki se prav tako ponavljajo v obdobjih okoli 10 let (za podrobnejšo predstavitev glej Malnar, Hafner-Fink, Štebe, 2006). Vse štiri velike mednarodne longitudinalne raziskave torej prispevajo pomemben in samosvoj delež k evropskemu empiričnemu družboslovju in glede na to, da skuša Evropa okrepiti sposobnost skupnega delovanja članic, je primerjalnih študij za zdaj prej premalo kot preveč.

Mnogi metodološki vidiki ESS niso novi, pač pa je raziskava prevzela dobre in preverjene rešitve iz drugih projektov. Predvsem zaradi finančnih omejitev pa se nobena od preostalih treh raziskav ne izvaja po tako zahtevnih in enotnih metodoloških merilih, kot to uspeva ESS ali večjim nacionalnim raziskavam splošnega družboslovnega tipa, kot so General Social Survey v ZDA, British Social Attitudes v Veliki Britaniji, Allbus v Nemčiji ali Slovensko javno mnenje v Sloveniji (za podrobnejše informacije o metodologiji SJM glej Toš in dr., 1997, 1999, 2004). Novost ESS je tudi vključitev lestvice človeških vrednot (*Human Values scale*) v standardni del vprašalnika (Schwartz, 2007).

Z vidika uporabnika sodita med pomembnejše ‚primerjalne prednosti‘ ESS tudi hitrost in kakovost publiciranja datotek in spremljajočih materialov. ESS je doslej opravila štiri meritve (2002, 2004, 2006 in 2008), v teku pa je peta (2010) in po vsaki je bila zainteresirani javnosti v zelo kratkem času posredovana mednarodna standardizirana datoteka. Prva izdaja je praviloma dostopna leto dni po končani terenski fazi in tak časovni okvir je za raziskavo te vrste precejšnja novost. Uporabnikom omogoča možnost analitične obdelave zelo svežih podatkov za veliko število držav. Datoteke ESS so sicer brezplačno dostopne na njeni podatkovni domači strani (<http://ess.nsd.uib.no/>), ob tem pa niti vodstvena skupina ESS niti katera druga analitična skupina nima privilegiranega predhodnega dostopa do podatkov.

Naslednja koristna novost, ki jo ESS prinaša uporabnikom, je preglednost oziroma odprtost pri objavljanju podatkov in spremljajočih dokumentov. Glede na to, da kakovost skupne datoteke ESS ne more biti boljša, kot je kakovost nacionalnih datotek, je ESS vzpostavila razvejan sistem sodelovanja z nacionalnimi raziskovalnimi skupinami, ki vključuje serijo sestankov, programskih orodij in množico pisnih navodil. Podatkovna domača stran ESS-uporabniku ponuja natančno dokumentacijo vseh opaženih odklonov od skupno določenih standardov in ga tako seznanja z morebitnimi ovirami pri doseganju ekvivalence podatkov. Smiselnost primerjav med nacionalnimi datotekami je namreč odvisna od stopnje dosežene ekvivalence merskega instrumenta, pri čemer so izvor neekvivalence lahko razlike v načinu vzorčenja, neustreznih prevodih, neustrezno formuliranih vprašanjih, variacijah v nacionalnih družbenih kontekstih, pristranostih v vzorcu sodelujočih, neustreznem delu anketarjev, napakah pri prenosu podatkov v centralni arhiv ipd.

Izhajajoč iz načela preglednosti ESS nikoli hote ne prikriva morebitnih napak ali odklonov, pač pa vodi dosledno, četudi nekoliko tvegano politiko opozarjanja nanje, s čimer podeli vsebinskemu ali metodološkemu analitiku položaj informiranega uporabnika (Mohler, 2007). To je še posebej pomembno pri mednarodnih raziskavah, kjer se vsak lahko samostojno odloči, katere nacionalne datoteke bo izbral za analizo in katerih ne. Tako pregleden sistem nikakor ni vzpostavljen pri vseh velikih mednarodnih ali nacionalnih raziskavah in mnoge med njimi tako ne razkrijejo vseh pomembnih informacij o vzorčenju, deležih in strukturi sodelujočih ali drugih elementih raziskave.

Iz vsega povedanega sledi, da je metodološka kakovost pri ESS gotovo pomembnejši del njenega samopripisanega ‚poslanstva‘, kot to velja za druge podobne raziskave, saj je deloma tudi nastala s tem namenom. Prav zato ima ESS vzpostavljen tako obsežen sistem samoopazovanja, na podlagi katerega si prizadeva z vsako novo meritvijo izboljšati kakovost pridobljenih podatkov. Upravičeno ali ne si je projekt ESS kmalu pridobil ugled novega ‚zlatega standarda‘ v mednarodnem primerjalnem raziskovanju saj je, kot rečeno, leta 2005 upravljalški konzorcij pro-

jekta prejel Descartesovo nagrado za odličnost v kooperativnem raziskovanju in s tem postal prvi družboslovni projekt, ki je sploh prišel v ožji izbor za to nagrado.

Poleg simboličnega priznanja je bil eden od pozitivnih učinkov nagrade tudi zmanjšanje tveganj, izhajajočih iz sorazmerno nestabilne finančne podlage projekta. Ta je namreč, vsaj kar zadeva nacionalne terenske izvedbe, v temelju sestavljen iz več kot 30 neodvisnih odločitev o financiranju, ki jih ustrezne ustanove v sodelujočih državah sprejemajo vsaki dve leti. V organizacijski strukturi ESS (Jowell et al, 2007: 13) zato obstaja napetost med načelom centralizacije vodenja, katerega namen je sorazmerno strog nadzor nad kakovostjo izvedbe in ki je podprto z okvirnimi programi EU, ter načelom nacionalne koordinacije, ki skrbi za lokalno implementacijo metodologije oziroma izvedbo terenske faze in katere delo financirajo nacionalne ustanove. Odgovornost različnih akterjev tako poteka v različnih smereh, saj je centralna koordinacijska skupina za kakovost svojega dela odgovorna Evropski komisiji, nacionalni koordinatorji pa lokalnim financerjem. Zaradi težav s financiranjem je nekaj sodelujočih držav doslej že morale izpustiti eno ali več meritev, nobena pa se iz projekta še ni dokončno umaknila. Obenem pa se projektu ves čas pridružujejo nove članice.

Oblikovanje in organizacija vprašalnika ESS

Longitudinalni blok

Vprašalnik ima v anketni raziskavi vlogo merskega instrumenta, zato njegova zasnova ključno določa tematsko polje in kakovost meritve. ESS je v svojem uvodnem obdobju zbrala večnacionalno skupino raziskovalcev, katere naloga je bila vsebinska zasnova temeljnega dela vprašalnika, tj. tistega, ki se ponovi v vsakokratni meritvi. Čeprav so takšne odločitve vedno do neke mere arbitrarne, je skupina brez posebnih težav izločila nekatere sklope vprašanj, predvsem taka, ki zadevajo kratkoročno problematiko in so primernejša za manjše javnomnenjske ankete, priljubljene v medijih. Nasprotno temu je bil temeljni del vprašalnika zasnovan predvsem na teoretskih virih, pri čemer je skušala ESS kazalce vključevati tako, da bi čim večjemu številu teoretskih smeri omogočila empirično preverjanje njihovih konceptov. V temeljni del vprašalnika so bili tako vključeni kazalci posameznikovih stališč, družbenega položaja, omrežij, značilnosti družbenega, političnega in kulturnega okolja ipd.

V procesu oblikovanja longitudinalnega dela vprašalnika so bila najprej izbrana tri splošna področja, na katerih naj bi ESS merila medčasovno kontinuiteto in spremembe, in sicer: 1) Vrednotne in ideološke orientacije (pogled na svet, vernost, socialne in politične vrednote, morala); 2) Kulturne in nacionalne orientacije (občutki nacionalne in kulturne pripadnosti in s tem povezan odnos do zunanjih skupin ter nadnacionalnih institucij); 3) Položaj v družbeni strukturi (posame-